

Лекція 4

Філософські школи Давнього Китаю





Першу класифікацію філософських шкіл провів Сима Тань в трактаті

«Основні вказівки про шість шкіл»:

Школа конфуціанців (кит. 儒家, Жу цзя);

Школа даосів (кит. 道家, Дао цзя);

Школа легістів (кит. 法家, Фа цзя);

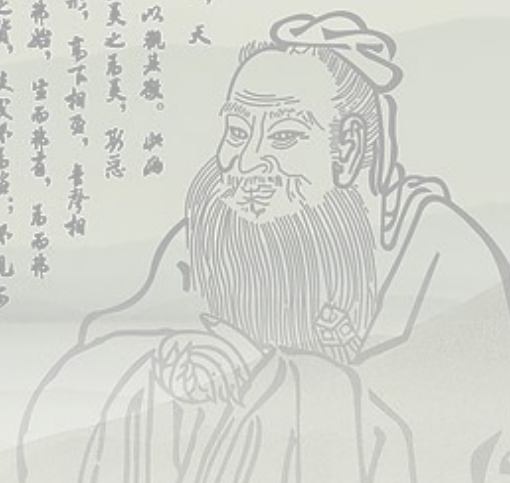
Школа інь і ян (кит. 阴阳家, Іннь ян цзя);

Школа моїстів (кит. 墨家, Мо цзя);

Школа імен (кит. 名家, Мін цзя);

Син Сима Тань, знаменитий історик Сима Цянь, включив цей трактат у свої «Історичні записки». До числа названих пізніше було додано наступні школи: «дипломатів», «еклектиків», «аграрників». Загальне число шкіл зводилося до дев'яти: «дев'ять течій, десять шкіл» (九流十家). Група авторів робіт з військової справи (кит. 兵家 Бін цзя) не включалася в розряд шкіл.

Background text in Chinese characters, including vertical columns of text and a large character '非' (Fei) on the right side.



Конфуціанство

Конфуціанство (жу цзя) — «школа вчених», «школа вчених- книжників». Китайська етично-філософська школа, засновником якої був китайський філософ Кунфу-цзи, відомий як Конфуцій (551—479 рр. до н. е.) Спираючись на давні традиції, проповідував ідеальні стосунки між людьми, в сім'ї та в державі. Конфуцій виступав за чіткий ієрархічний розподіл обов'язків між членами суспільства. Конфуціанство вважало основою соціального устрою моральне самовдосконалення індивіда й дотримання норм етикету, проголошувало владу правителя священною, а метою державного управління — інтереси народу. «Передавати, а не створювати, вірити стародавності й любити її».



Основні категорії конфуціанського канону - 22

Найголовніші

- 道 (dào) — Дао, Великий істинний шлях, мудрий і справедливий порядок
- 德 (dé) — етична норма Де, найвищі моральні якості
- 仁 (rén) — людинолюбство, гуманність.
- 義 (yì) — обов'язок/справедливість.
- 禮 (lǐ) — церемонія, етикет.
- 孝 (xiào) — принцип сяо, почитання батьків, служіння батькам.
- 君子 (jūnzǐ) — Цзюнь-цзи, шляхетний чоловік, досконала людина.
- 小人 (xiǎorén) — Сяо-жень, низька людина, підла людина.
- 正名 (zhèngmíng) — «Виправлення імен».



Гуманність

Центральним етичним поняттям конфуціанства було вчення про “жень” - гуманність. У стосунках з ближніми головним має бути намагання не робити нікому того, чого не хочеться, щоб вчинили тобі.

Принцип справедливості

В основі всіх справ має бути принцип справедливості. Якщо людина прагне посісти бажане для себе місце, вона повинна намагатися бути достойною його.

Принцип синівської шани «сяо»

В основі конфуціанського вчення лежать ідеї так званої синівської шани «сяо», тобто організація всіх відносин між людьми і в країні в цілому на основі беззаперечної і безоглядної поваги до старших - за віком, за поколінням, за чином, за званням і, нарешті, старшим за належністю до чоловічої статі.

Конфуцій запропонував ідею мирного співіснування. В основі його ідеальної держави було покладено поняття патерналізму. Правитель повинен піклуватись про своїх підлеглих, як батько піклується про своїх дітей. Для того, щоб правитель став батьком для підлеглих, він повинен мати високу мораль.

«Шляхетний чоловік». Знайти своє місце у вічній гармонії можливо лише внаслідок постійного прагнення до досконалості. Таким ідеалом для людства є «шляхетний чоловік», “цзюньцзи”, якій властиві обізнаність, обов'язковість, чуття міри, законслухняність, самовимогливість, підпорядкування своїх помислів і дій велінню Неба.

На протилежному полюсі конфуціанство розглядає простолюдина (“сяожень”), помисли якого спрямовані на те, як би вигідніше пристосуватися у житті. Сяожень прискіпливий до інших і невимогливий до себе. Простолюдина може спонукати до вдосконалення лише страх перед покаранням.

Ритуали

У вченні Конфуція важливе місце посідає поняття “лі”, що можна перекласти як “ритуал, правило, церемоніал”. Конфуціанство вимагає неухильного дотримання лі, без якого неможлива держава. Без лі немає відмінності між небом і землею, між правителями й підлеглими, верхами й низами, літніми й юними. У свою чергу лі визначається усталеними звичаями й традиціями.

- Конфуціанський канон складався поступово і розділяється на два набори текстів: «П'ятикнижжя» і «Чотирикнижжя». Іноді ці тексти розглядаються в комплексі ("四书五经" Sishū Wǔjīng).
- Лунь Юй («Бесіди і судження») — головна книга конфуціанства, складена учнями Конфуція з коротких нотаток, які фіксують висловлювання, вчинки вчителя, а також діалоги з його участю.
- Книга написана давньокитайською мовою, складається (з найпоширенішої версії) з двадцяти заголовків. Складання книги почалося після смерті Конфуція в кінці епохи Весни-осені і зайняло від 30 до 50 років.
- Як однією з найбільших літературних пам'яток «Лунь Юй» став частиною конфуціанського Чотирикнижжя (Си шу). Знання цієї книги напам'ять було обов'язковою вимогою китайської класичної освіти.

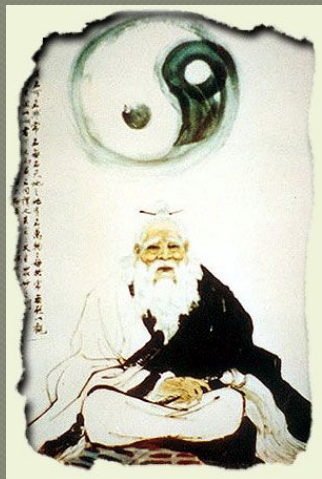


- У-Цзін (кит. 五經, wǔjīng, п'ятикнижжя) — загальна назва для таких п'яти конфуціанських канонічних книг:
- І-Цзін — (易经) — Книга Змін, що висловлює особливу систему ворожіння, доповнена згодом коментарями у вигляді так званих «10 крил», що відображають космогонічну систему стародавніх китайців;
- Ши Цзін (诗经) — Книга гімнів та пісень;
- Шу Цзін (书经) — Книга записаних переказів — епічний твір, що викладає ритмічною прозою легенди про стародавню історію китайського народу ;
- Лі-Цзі (礼记) — «Записки про скоєний порядку речей, правління та обрядів», — регламентують суспільні відносини, релігійні обряди тощо і містять у собі відомості про ідеальну, з конфуціанської точки зору, систему правління древніх царів, про давнє календарі і т. д.;

- Даосизм (道教 dàojiào) - вчення про дао або «шлях речей», китайське традиційне вчення, що включає елементи релігії та філософії.
- Даосизм сформувався лише в II столітті, але численні свідчення говорять, що даосизм виник істотно раніше, у всякому разі в V - III століттях до н. е.. вже була розвинена традиція, яка підготувала елементи вчення.
- Основними джерелами даосизму послужили містичні і шаманські культури царства Чу і інших «варварських» держав на півдні Китаю, вчення про безсмертя і магичні практики, що розвинулися в царстві Ци і філософська традиція північного Китаю.
- Філософські твори, що відносяться до даосизму, починаються з епохи Чжаньго в V століття до н. е., одночасно з вченням Конфуція. Традиція вважає основоположником даосизму легендарного Жовтого Імператора Хуан-ді.
- Іншим засновником даосизму вважається давньокитайський мудрець Лао-цзи. Даоської традицією йому приписується авторство однієї з основних книг даосизму - «Дао Де цзін». Цей трактат є ядром, навколо якого сформувалося вчення даосизму.
- Іншим знаменитим текстом раннього даосизму є «Чжуан-цзи», автором якого є Чжуан Чжоу (369-286 рр.. до н. е.).
- На початку II століття н. е. фігура Лао-цзи обожнюється, розробляється складна ієрархія божеств і демонів, виникає культ, в якому центральне місце займають ворожіння і обряди, які «виганяють» злих духів. Пантеон даосизму очолив Яшмовий владика (Шан-ді), який вважався богом неба, вище божество і батько імператорів ("синів неба»). За ним слідували Лао-цзи і творець світу - Пань-гу.

道





- Основи даосизму, філософії Лао-цзи викладаються в трактаті «Дао Де цзін» (IV-III ст. до н. е.). У центрі доктрини - вчення про велике Дао. Дао панує скрізь і в усьому, завжди і безмежно. Його ніхто не створив, але все походить від нього. Невидиме і нечуване, недоступне органам почуттів, постійне й невичерпне воно дає початок, ім'я і форму всьому на світі. Навіть велике Небо наслідує Дао.
- Кожна людина, щоб стати щасливою, повинна стати на цей шлях, спробувати пізнати Дао і злитися з ним. Завдання людини у своєму житті домогтися, щоб відбулося злиття його душі зі світовим порядком Дао.
- Шляху Дао властива сила Де. Дао проявляється в кожній людині через У-Вей - принцип недіяння. Це діяльність людини, яка узгоджується з природним ходом світопорядку. Усяка дія, що суперечить Дао означає безцільну витрату сил і призводить до невдачі і загибелі. Блаженства досягає не той, хто прагне добрими справами завоювати прихильність Дао, а той, хто в процесі медитації, занурення у свій внутрішній світ прагне вслухатися в самого себе, а через себе вслухатися і досягнути ритм світобудови. Таким чином, мета життя осмислювалось в даосизмі як повернення до вічного, повернення до свого коріння.
- Моральний ідеал даосизму - це відлюдник, який за допомогою релігійної медитації, дихальних і гімнастичних вправ домагається високого духовного стану, що дозволяє йому подолати всі пристрасті і бажання, зануритися в спілкування з божественним Дао.
- Все пронизане єдиною енергією “ці”. Дитина народжується від змішання споконвічного ци (юань ци) батька і матері; людина живе, лише продовжуючи насичувати організм зовнішнім ці (вай ці), переводячи його у внутрішній стан за допомогою системи дихальних вправ і правильного харчування.

Чжуан-цзи — (莊子, Мудрець Чжуан, або Чжуан Чжоу, 369-286 рр. до н. е.) — філософ епохи Чжаньго, автор однойменного даоського трактату «Чжуан-цзи». Про самого Чжуан-цзи мало що відомо, це не дає можливості достовірно визнати історичність цієї постаті.

За Сима Цянем, мудрець народився в царстві Сун, де нібито проживали нащадки роду протокитайської держави Шан-Інь (XVIII–XI ст. до н. е.). Якийсь час Чжуан-цзи був чиновником-наглядачем на шовкових плантаціях, але невдовзі через відразу до служби став подорожуючим відлюдником. Філософ зазнав культурного впливу в царстві Чу.





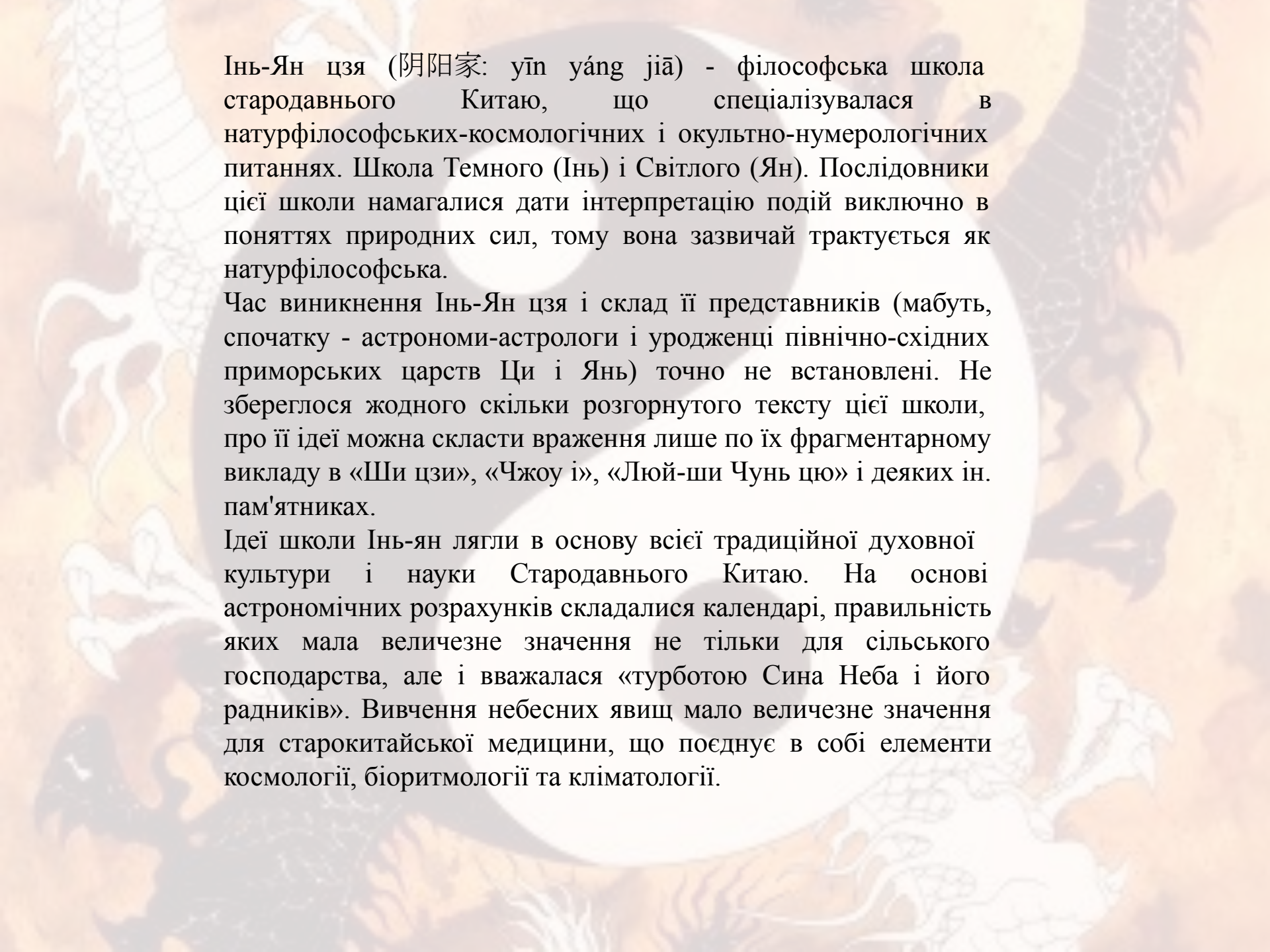
- Легізм - філософська школа епохи Чжаньго, відома також як «Школа законників» (法家, фацзя).
- Основною ідеєю школи була рівність всіх перед Законом і Сином Неба, наслідком чого була ідея роздачі титулів не за народженням, а за реальні заслуги.
- Легісти прославилися тим, що коли вони приходили до влади (в Ци і в Цинь), то встановлювали вкрай жорстокі закони і покарання.

Основні ідеї легізму

- Культ закону, точніше, адміністративних розпоряджень правителя - ось основна теза легізма.
- Найбільший представник раннього легізма і основоположник вчення - Шан Ян (бл. 390-338 рр.. до н. е.). Складені ним проекти реформ і указів увійшли в трактат «Шан цзюнь шу» («Книга правителя області Шан»).
- Основні ідеї школи:
 - Проголошувалася рівність усіх перед Законом і Сином Неба і, як наслідок, поява ідеї роздачі титулів не за народженням, а за реальні заслуги, згідно з якою будь-який простолюдин мав право дослужитися до першого міністра. Шан Ян рекомендував висувати в першу чергу тих, хто довів свою відданість правителю на службі у війську.
 - Слід засвоювати досвід попередніх правителів. І в той же час «для того, щоб принести користь державі, не обов'язково наслідувати старовині».
 - В області управління пропонувалося зосередити всю повноту влади в руках верховного правителя, позбавити намісників владних повноважень і перетворити їх на звичайних чиновників. Розумний правитель, говориться в трактаті «Шан цзюнь шу», «не потурає смуті, а бере владу в свої руки, встановлює закон і за допомогою законів наводить порядок».
 - Шан Ян пред'являв до чиновників лише одну вимогу - сліпо коритися государю.
 - Відносини між владою і народом Шан Ян розглядав як протиборство ворогуючих сторін. «Коли народ сильніший своїх правителів - держава слабка; коли влада сильніша за свій народ - армія могутня». У зразковій державі влада правителя спирається лише на силу і не обмежена ніяким законом.
 - За найменший проступок слід карати стратою. Цю каральну практику повинна була доповнити політика, спрямована на викорінення інакомислення.



В. Сравнение с легистами



Інь-Ян цзя (阴阳家: yīn yáng jiā) - філософська школа стародавнього Китаю, що спеціалізувалася в натурфілософських-космологічних і окультно-нумерологічних питаннях. Школа Темного (Інь) і Світлого (Ян). Послідовники цієї школи намагалися дати інтерпретацію подій виключно в поняттях природних сил, тому вона зазвичай трактується як натурфілософська.

Час виникнення Інь-Ян цзя і склад її представників (мабуть, спочатку - астрономи-астрологи і уродженці північно-східних приморських царств Ци і Янь) точно не встановлені. Не збереглося жодного скільки розгорнутого тексту цієї школи, про її ідеї можна скласти враження лише по їх фрагментарному викладу в «Ши цзи», «Чжоу і», «Люй-ши Чунь цю» і деяких ін. пам'ятниках.

Ідеї школи Інь-ян лягли в основу всієї традиційної духовної культури і науки Стародавнього Китаю. На основі астрономічних розрахунків склалися календарі, правильність яких мала величезне значення не тільки для сільського господарства, але і вважалася «турботою Сина Неба і його радників». Вивчення небесних явищ мало величезне значення для старокитайської медицини, що поєднує в собі елементи космології, біоритмології та кліматології.

- Суть навчання

- Центральна концепція Ін-ян цзя - універсальність дуалізму сил Ін-Ян і циклічність взаємодій породжених ними П'яти Елементів: Металу, Дерева, Води, Вогню і Землі.

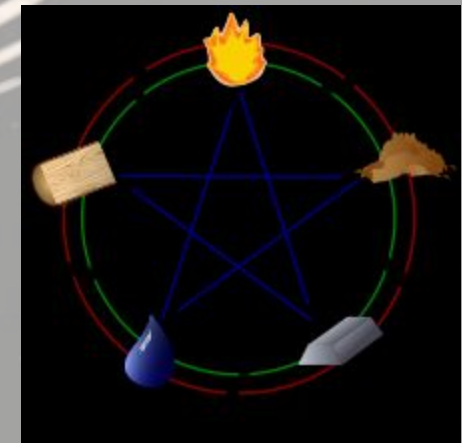
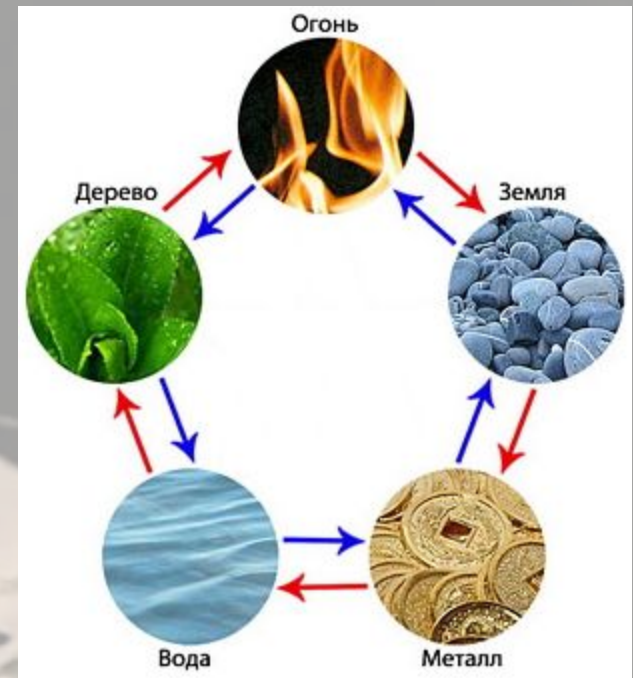
- Просторові, часові та інші характеристики речей і явищ з'єднуються в групи по п'ять і співвідносяться з певними елементами. Таким чином, весь світ перебуває в гармонії. Якщо ж відбувається порушення в якійсь з цих груп, весь механізм світу виявляється в стані дисгармонії.

- Спочатку «інь» означало «північний, тіньовий», а «ян» - «південний, сонячний схил гори». Пізніше інь сприймалося як негативне, холодне, темне і жіноче, а ян - як позитивне, світле, тепле і чоловіче начало.

- У трактаті «Ней-цзін» говориться:

- Чиста субстанція ян втілюється в небі; каламутна субстанція інь втілюється в землі ... Небо - це субстанція ян, а земля - це субстанція інь. Сонце - це субстанція ян, а Місяць - це субстанція інь ... Субстанція інь - це спокій, а субстанція ян - це рухливість. Субстанція ян народжує, а субстанція інь зрощує. Субстанція ян трансформує дихання-ці, а субстанція інь формує тілесну форму.

- Взаємодія і боротьба ці породжує п'ять стихій (першоелементів) - у-сін: воду, вогонь, дерево, метал і землю, з яких виникає все різноманіття матеріального світу - «десять тисяч речей» - вань ву, включаючи людину. П'ять стихій перебувають у постійному русі і гармонії, взаємному породженні (вода породжує дерево, дерево - вогонь, вогонь - землю, земля - метал, а метал - воду) і взаємному подоланні (вода гасить вогонь, вогонь плавить метал, метал руйнує дерево, дерево - землю, а земля засипає воду).




Моїзм (мо цзя) (墨家) — давньокитайська філософська школа, яка розробляла програму удосконалення суспільства через знання. Засновник філософської школи — давньокитайський мислитель Мо-цзи.

- Дати життя вчителя Мо-цзи точно не встановлені, приблизно називають 475–395 рр. до н. е. Спочатку він вчився у конфуціанців, але, не погоджуючись з багатьма положеннями їхнього вчення, скоро став їх основним опонентом.
- А критикував він їх за таке: «гуманність» у конфуціанстві визначається ступенем родинних і зв'язків та статусом у суспільстві — яка ж тоді це гуманність? На противагу «дотриманню лі» Мо-цзи висуває ідею «загальної любові» — цзяньай. Усі люди повинні піклуватися про інших і робити все, «щоб примножувати блага та усувати всі шкідливі (явища) у Піднебесній». Лише тоді торжествуватиме істинна гуманність: голодні отримують їжу, ті, що мерзнуть, — одяг, стомлені — спокій. Причину бідувань Мо-цзи вбачав у тому, що влада та багатство передаються у спадщину і потрапляє до рук тих, хто їх не заслуговує. Щоб це не відбувалося, необхідно висувати на посади людей згідно з їх моральними якостями та здібностями, незалежно від походження.
- Щоб надати ваги «думці людей», Мо-цзи наділяє їх здатністю висловлювати «волю неба», яке тільки бажає всім добра, але не владне над долями людей. Люди самі мають домагатися кращого життя. Для цього необхідно багато працювати і не прагнути розкоші, необхідно добре виконувати свою справу, тоді їжі та одежі буде достатньо.
- Причина помилок людей лежить у незнанні та нерозумінні сутності слів. Бо як пояснити, що «шляхетні люди», обурюючись з приводу дрібної крадіжки, водночас вважають за нормальне напад на сусідні держави та їх пограбування. Ці люди не розуміють сутності поняття «гуманність».



遊人出鳥不成啼

- 
- Він вважав, що зміст понять («імена») повинен відповідати дійсності і піддав критиці конфуціанську ідею «виправлення імен». Мо-цзи вважав, що новим явищам соціального життя слід давати нові імена, а не приводити їх у відповідність із старими. Основою для пізнання є досвід, що розуміється як дотримання «дійсності, яку чує і бачить народ».
 - Особливе місце у філософії Мо-цзи посідають міркування про критерій істини. Китайський мислитель вважав, що висловлювання мають ґрунтуватися на «прикладі». Наслідувати «приклад» — відповідати сань бяо — трьом показникам (критеріям): «Має бути підстава, має бути джерело, має бути застосування». Критерій «підстава» означає, що судження слід зіставляти з досвідом предків, мудрих правителів минулого. Другий критерій — джерело: необхідно спиратися на думку більшості людей. Третій критерій — користь: якщо дія приносить добрий результат, то її можна вважати правильною.
 - Філософія Мо-цзи є особливим випадком у китайській філософії. За проблематикою вона найближче стоїть до європейської традиції. Але внаслідок своїх теоретичних висновків філософській школі Мо-цзи для виживання довелося перетворитись в організаційну структуру, котра проіснувала понад сторіччя. Члени цієї школи мали виконувати заповіді Мо-цзи практично, а не лише обґрунтовувати теоретично. Напіввійськова організація, суворі дисципліна та ідейна згуртованість робили моїстів вагомим силою, і вони не раз її демонстрували, беручи участь у міжусобних війнах на боці слабшого супротивника.

- **Школа імен** (кит. 名家 Мін цзя).
- З історичними змінами в суспільних структурах виявилася неадекватність існуючого найменування речей. У багатому середовищі епохи розквіту “ста шкіл” виник напрямок думки, що орієнтувався на вирішення проблем мовного вираження дійсності. Зрозуміло, що цей напрямок було стимульовано також розвитком абстрактного мислення в Китаї тієї епохи. Школа імен досліджувала відносини речей і саме вираження цих відносин, а потім відповідність суджень і найменувань.
- **Хуей Ши** (350-260 до н. е.) - головний представник тих, хто звертав увагу на значну неадекватність зовнішніх характеристик речей, бо кожне найменування, що відповідає характеру речі, відбувається при порівнянні її з іншими речами. Від творів Хуей Ши збереглися лише фрагменти, включені в книгу Чжуан-цзи. Відносність людських суджень стосується часових і просторових визначень.
- Усвідомлення відносин між окремими предметами визначено їх онтологічним єдністю: «Коли досить тотожні речі відрізняються від речей, з якими вони мало тотожні, це називається тотожністю різного. Однак всі речі зрештою й тотожні і різні, що називається великою тотожністю різного».
- **Гунсунь Лун** (284-259 до н. е.) досліджував питання правильності найменування речей.
- Філософи Школи імен звернули увагу на необхідність пояснення найменування речей з них же самих, на неточність чисто зовнішнього найменування речей лише за окремими почуттєвими ознаках. З інших філософів цієї школи можна назвати Інь Вень-цзи і Ден Сі-цзи; останній точно сформулював мету школи імен: «Істина, що відкривається дослідженням імен, є вищою істиною. Імена, відкриті істиною, є загальними іменами. Коли ці два способи взаємно з'єднуються й доповнюються, людина знаходить речі і їхні імена ».



名家

Бін цзя (兵家, школа військової філософії) - філософська школа, що виробила вчення про військове мистецтво як вираження загальнокосмічних законів і однією з основ соціальної регуляції. Бін цзя синтезувала ідеї конфуціанства, легізма, даосизма, Інь-Ян цзя і моїзма. Вперше згадується в «Хань шу», де, однак, не включена в число головних філософських шкіл, а виділена як самостійний напрям, який об'єднував понад 50 мислителів, розділених на чотири групи знавців: стратегії і тактики (цюань моу), розташування військ на місцевості (сін ши), тимчасових і психологічних умов війни (інь ян), бойових прийомів (цзи цзяо).

Згідно «І вень чжі», школа почала формуватися близько 6-5 ст. до н.е. в середовищі воєначальників.

Найбільш важливі твори школи - «Сунь-цзи» Сунь У (6-5 ст. До н.е.) і «У-цзи» У Ци (4 в. До н.е.). У 1972 в КНР був знайдений ще один фундаментальний трактат цієї школи, що вважався втраченим до середини I-го тисячоліття, - «Сунь Бін бін фа» («Військові закони Сунь Біня»).

Енциклопедія
Словарі
www.enc-dic.com



Sun Tzu's THE ART OF WAR

孫子兵法

Трактат Сунь-цзи "Мистецтво війни", в якому він узагальнив історичний і свій особистий бойовий досвід, складається з 13 глав: "Попередні розрахунки", "Ведення війни", "Стратегічний напад", "Форма", "Міць", "Повнота і порожнеча", "Боротьба на війні", "Дев'ять змін", "Похід", "Форми місцевості", "Дев'ять місцевостей", "Вогняний напад", "Використання шпигунів". Усі вони написані в короткій статутній формі і разом з тим образно.

“Мистецтво війни”, записане тангутською мовою

Загальна ідеологія Сунь-цзи поєднує в собі конфуціанські підвалини підтримки соціальної рівноваги з даоською діалектикою вселенського Дао, космічним циклізмом школи Інь-Ян, легістською «політологією» і управлінським прагматизмом моїстів. Цей синтез, що представляє війну (бін), з одного боку, як «велику справу держави», «грунт життя і смерть, шлях (дао) існування і загибелі», а з іншого - як «шлях обману», узагальнено в 5 принципах:

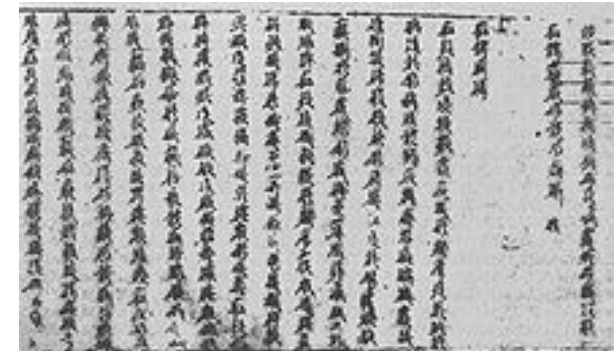
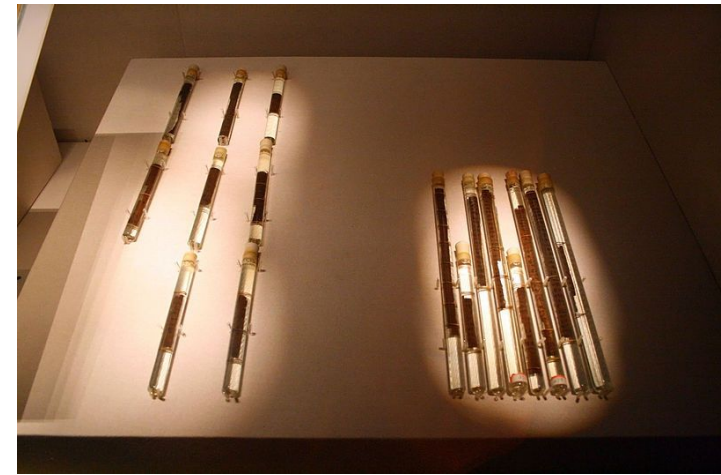
«Шляху» (одностайності народу і верхів),

«Неба» (відповідності часу),

«Землі» (відповідності місцю),

«Полководця» (правильного керівництва, зокрема характеризується благонадійністю – “сінь” і гуманністю – “жень”),

«Закону» (організованості і дисциплінованості).



Згадані принципи повинні бути реалізовані за допомогою 7 «розрахунків»:

- наявності у правителя дао,
- наявності у полководця здібностей,
- осягнення особливостей неба і землі,
- здійсненності законів і наказів,
- сили війська,
- майстерності командирів і солдатів,
- прозорості системи нагород і покарань.



- Надалі ця діалектика вірності і обману, сили і слабкості, войовничості й миролюбності стала однією з основних методологій традиційної китайської культури, мистецтва стратегем.
- Війна у Сунь Цзи розглядається як органічне ціле, починаючи з дипломатії і мобілізації, і закінчуючи шпигунством. Ніколи не можна забувати про мету війни - зробити так, щоб населення процвітало і було лояльним до правителя.
- Ідеальна перемога - підпорядкування інших держав дипломатичними методами, без вступу у військові дії. Тому необхідно вести активну дипломатію, руйнувати союзи супротивника і ламати його стратегію.
- Сунь Цзи постійно підкреслює, що військові дії приносять збиток державі і лиха народу. Тому війна повинна бути швидкою, ефективною і мобільною. Затягувати війну не гуманно по відношенню до народу.
- В основі концепції Сунь Цзи лежить принцип керування ворогом, що створює можливості легкої перемоги. Треба заманювати ворога в пастки і уникати зіткнення з підготовленими силами противника. Необхідні правильний розподіл сил, стратегічна концентрація.
- Необхідно збирати інформацію про місцевості і дії противника, і при цьому приховувати свої дії. Оплата діяльності шпигунів обійдеться дешевше, ніж утримання армії. Тому можна не шкодувати грошей на шпигунство і підкуп.
- Сунь Цзи неодноразово підкреслює необхідність дисципліни у військах і підтримки духу (ці). Необхідно створювати ситуації, в яких дух війська міцніє, і уникати таких, де армія втрачає волю.